

Szczecin, 20 czerwca 2022 r.

Dr hab. Rafał Simiński
Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego
ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin

Recenzja pracy doktorskiej Pana mgr. Krzysztofa Wrońskiego, pt. Architektura obronna joannitów na terenie baliwatu brandenburskiego od pierwszej połowy XIV w. do początków XVII w. (do 1618 r.). Forma i funkcje, Gdańsk 2022, ss. 508, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Rafała Kubickiego

Badania nad zakonami rycerskimi w średniowieczu należą od dawna do wiodących obszarów eksploracji polskiej mediewistyki. Szczególnym zainteresowaniem badaczy ze względu na rolę i znaczenie w historii Polski w średniowieczu, cieszy się niezmiennie zakon krzyżacki, a szczególnie jego gałąź w Prusach. Mniejszą uwagę historyków przyciągają natomiast dwie starsze korporacje rycerzy-zakonników, templariusze i joannici. Pewna nierównowaga w zakresie podejmowanej problematyki jest również widoczna przez pryzmat kryterium terytorialnego. Tematyka zachodniopomorska spotyka się z zainteresowaniem stosunkowo nielicznego grona historyków, ale i na tym polu można odnotować znaczące osiągnięcia polskiej historiografii. Z kolei terytoria średniowiecznej Brandenburgii i Meklemburgii pozostają białymi plamami badawczymi. Zakres tematyczny, jak i terytorialny przedłożonej rozprawy doktorskiej Pana mgr. Krzysztofa Wrońskiego wykracza więc poza tradycyjne obszary będące przedmiotem studiów polskiej nauki historycznej. Z tym większym zadowoleniem należy przyjąć podjęcie badań na dziejami joannitów na obszarach średniowiecznych i nowożytnych władztw Brandenburgii, Meklemburgii i Pomorza Zachodniego.

Przedstawiona do recenzji praca doktorska składa się z wstępu, czterech rozdziałów, podsumowania, aneksów hasłowych i źródłowych oraz bibliografii. Tekst uzupełniają liczne fotografie, rysunki, mapy i plany oraz powstałe w wyniku symulacji komputerowych wyobrażenia brył i lokalizacji analizowanych obiektów.

Rozprawę otwiera obszerny „Wstęp”, w którym Autor wyjaśnił zakres tematyczny i chronologiczny podejmowanej problematyki (s. 5-25), nakreślił stan badań (s. 25-34), scharakteryzował podstawę źródłową (s. 35-57) oraz zastosowane metody badawcze i

R. Simiński

kolejność omawianych zagadnień (s. 58-63). Pracę rozpoczynają rozważania Autora poświęcone kwestiom terminologicznym. Tytułowa „architektura obronna” to „wznoszone intencjonalnie konstrukcje nacechowane elementami zapewniającymi ochronę przed wrogią napaścią”. Za cel swoich badań Autor uznał kompleksową charakterystykę zamków, dworów oraz przedzamczy i podworców joannickich na terenie baliwatu brandenburskiego pod względem form i funkcji. Wskazany przez Autora okres objęty analizą, czyli czas od połowy XIV w. (a zasadniczo od powstania baliwatu brandenburskiego na podstawie porozumienia w Heimbach w 1382 r.) do początku wojny trzydziestoletniej w 1618 r., należy uznać za dobrze uzasadniony. W wielu przypadkach Autor wychodzi jednak poza przyjęte granice chronologiczne, aby zilustrować genezę zjawisk omawianych w pracy. Takie postępowanie należy uznać za w pełni uzasadnione. Na podstawie klarownie sformułowanych kryteriów wyselekcjonował do analizy 13 obiektów: Kolin, Kraak, Łągów, Machliny, Mirow, Nemerow, Pęczino, Santok, Słońsk, Stare Drawsko, Suchań, Swobnica i Świebodzin. W toku badań odniósł się jednak nie tylko do obiektów joannickich funkcjonujących na obszarze baliwatu brandenburskiego, ale pokazał również analizowane zagadnienia w szerokim kontekście porównawczym architektury obronnej średniowiecza, odwołując się do niezwykle licznych przykładów i wykazując się znakomitą znajomością zarówno starszej, jak i najnowszej literatury przedmiotu.

W dalszej części „Wstępu” wyczerpująco przedstawiono stan badań. Można pokusić się jedynie o niewielkie uzupełnienia wskazanej w tym miejscu literatury przedmiotu, np. konieczność uwzględnienia w wersji przygotowywanej do druku prac na temat komturii w Słońsku autorstwa Paula von Niessena (P. von Niessen, *Die Johanniterordensballei Sonnenburg und Markgraf Johann von Brandenburg*, Landsberg an der Warthe 1913 (= Schriften des Vereins für die Geschichte Neumark 29/30)) i Wilhelma van Kempena (W. van Kempen, *Das Johanniter-Ordensschloß Sonnenburg in der Neumark und sein Erbauer*, Der Burgwart 24 (1923), s. 17-22), rozprawy dotyczącej zamku w Santoku pióra Kingi Zamelskiej-Monczak (K. Zamelska-Monczak, *Santok: strażnica i klucz Królestwa Polskiego: wyniki badań z lat 1958-1965*, Warszawa 2019) czy studium Jürgena Sarnowsky'ego poświęconego przełomowi reformacyjnemu na obszarze baliwatu brandenburskiego zakonu joannitów (J. Sarnowsky, *Vorgeschichte und Anfänge der Reformation in der Ballei Brandenburg des Johanniterordens*, [w:] *The Military Orders and the Reformation. Choices, State Building and the Wight of the Tradition. Papers of the Utrecht Conference, 30 September-2 October 2004*, ed. J. A. Mol, K. Militzer, H. J. Nicholson, Hilversum 2006, s. 119-138).

R. Janicki

Obszerna część „Wstępu” została przeznaczona na dogłębne omówienie wykorzystanych w rozprawie źródeł archiwalnych i drukowanych (s. 35-44). Do kategorii inwentarzy Autor omyłkowo zaliczył teksty opublikowane w 1859 r. przez Roberta Klempina w zbiorze *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislaufs X* (s. 40, 45). W rzeczywistości jest to w pierwszym przypadku wykaz kontyngentów, które miały być wystawione przez rycerstwo, instytucje kościelne i miasta na planowaną przez Bogusława X wyprawę do księstwa brunszwickiego w 1486 r., zaś w drugim przypadku mamy do czynienia z ordynacją dworską wydaną przez księcia Bogusława X w dniu 9 X 1487 r. Konieczna będzie również korekta w przypadku rzekomych „kronik rodowych” von Borecke, von dem Borne i von Kleist, podczas gdy w rzeczywistości są to XIX/XX-wieczne rodowe kodeksy dyplomatyczne (s. 40). Za źródło „o charakterze narracyjnym” (s. 41-42) nie może być uznane dzieło Ludwiga Wilhelma Brüggemanna (L. W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1784), które jako „opis statystyczno-topograficzny” zostało ostatnio zaliczone do gatunku „pruskiej literatury urzędniczej” (Ludwig Wilhelm Brüggemann, *Opis miasta Szczecina*, tłumaczenie, wstęp i opracowanie Agnieszka Gut, Szczecin 2018). Do wyliczonych przez Autora materiałów kartograficznych można również dodać niektóre arkusze tzw. Urmeßtischblätter, powstałych w latach 30.-40. XIX w., a obecnie przechowywanych w Kartenabteilung Staatsbibliothek zu Berlin (s. 42-44).

Za niezwykle pożyteczny zabieg należy uznać wydzielenie z części omawiającej źródła, odrębnej charakterystyki poświęconej inwentarzom przechowywanym w archiwach Poczdamu, Schwerina i Szczecina. Autor omawia specyfikę inwentarzy, pisze na temat ich powstania, zmienności form, struktury i wartości informacyjnej (s. 44-57). Na potrzeby przyszłej publikacji konieczne będzie uzupełnienie literatury dotyczącej tego gatunku źródeł pisanych (m.in. P. Löffler, *Inventare. Historische Entwicklung und rechtliche Grundlagen*, „Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde” 23 (1977), s. 120-131; D. Rödel, *Inventar*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 5, München-Zürich 1991, szp. 474-475; C. Fey, *Inventare*, [w:] *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Hof und Schrift*, hrsg. von W. Paravicini, Ostfildern 2007, s. 473-483). W przypadku Pomorza Zachodniego warto również odnotować opublikowane przez Lucynę Turek-Kwiatkowską nowożytne inwentarze zamku szczecińskiego (L. Turek-Kwiatkowska, *Inwentarze zamkowe z XVI i XVII wieku*, [w:] *Zamek książęcy w Szczecinie*, red. E. Cnotliwy, J. Kochanowska, Szczecin 1992, s. 147-174).

Wykorzystanie w tak szerokim zakresie źródeł inwentarzowych wynika ze słusznej konstatacji Autora, że analiza dokumentów nie daje podstaw do formułowania wiążących

wniosków na temat architektury obronnej joannitów (s. 44, przypis 279). Wyniki badań Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy pokazały jak interesujące rezultaty w zakresie znajomości terminologii i struktury rezydencji późnośredniowiecznego władcy terytorialnego może przynieść analiza wystawianych w niej instrumentów notarialnych (S. Józwiak, J. Trupinda, *Miejsce wystawiania instrumentów notarialnych w przestrzeni zamku malborskiego w XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, *Zapiski Historyczne* 77 (2012), z. 2, s. 7-34). Z obszaru objętego analizą w pracy Pana mgr. Krzysztofa Wrońskiego nie zachował się ani jeden instrument notarialny, który zostałby wystawiony na zamku lub we dworze joannickim baliwatu brandenburskiego. Z tego względu największą wartość dla podejmowanego tematu mają pochodzące z okresu nowożytnego oraz zróżnicowane pod względem objętości i wartości informacyjnej inwentarze zamków w Kraak, Łagowie, Mirow, Nemerow, Pęzinie, Starym Drawsku, Słońsku, Suchaniu i Swobnicy. Należy dodać, że z końca XV i początku XVI w. dysponujemy również inwentarzami zamków książęcych z obszaru Pomorza Zachodniego, w tym Darłowa z 1507 r., Loitz (Łosic) z lat 1487, 1495, 1498, Szadzka z 1505 r., Szczecinka z 1514 r., Usedom (Uznam) z 1522 r., Ückermünde (Wkryujście) z 1494, 1496, i 1520 oraz Wolgast (Wołogoszcz) z 1514 r. Nie zostały one jak dotąd w pełni wykorzystane przez badaczy, a były jedynie przedmiotem krótkiego artykułu opublikowanego przed blisko 120 laty przez Martina Wehrmanna. Z punktu widzenia recenzowanej rozprawy za szczególnie istotne należy uznać stosowaną w tych inwentarzach terminologię w odniesieniu do pomieszczeń zamkowych, jak również zawarte w nich szczegóły dotyczące wyposażenia zamków, w tym m. in. uzbrojenia i zapasów żywności (M. Wehrmann, *Aus Inventarien pommerscher Amtshäuser und Schlösser (um 1500)*, „*Zeitschrift für Kulturgeschichte*” 8/4 (1901), s. 281-286).

W rozdziale I, mającym charakter wprowadzający i zatytułowanym „Tło historyczne” (s. 64-89), Autor zarysował dzieje zakonu joannitów od powstania zgromadzenia aż po czasy reformacji. Następnie scharakteryzował działalność joannitów na terytorium Brandenburgii, Meklemburgii i Pomorza Zachodniego. Na s. 73, pisząc o początkach reformacji należało sięgnąć po pracę Macieja Ptaszyńskiego, który zarysowuje stosunek do idei Marcina Lutera na dworze książęcym oraz przedstawia początki reformacji na Pomorzu Zachodnim (M. Ptaszyński, *Narodziny zawodu. Duchowni luterańscy i proces budowania konfesji w Księstwach Pomorskich XVI/XVII w.*, Warszawa 2011). Na temat reformacji na terenie Pomorza Zachodniego można również wykorzystać artykuły Ericha Bütowa (*Staat und Kirche in Pommern im ausgehenden Mittelalter bis zur Einführung der Reformation*, „*Baltische Studien NF*” 14 (1910), s. 85-148; 15 (1911), s. 77-142) i Alfreda Ueckeleya

R. Świątek

(*Werdegang der kirchlichen Reformbewegung im Anfang des 16. Jahrhunderts in den Stadtgemeinden Pommerns*, „Pommersche Jahrbücher” 18 (1917), s. 1-108) oraz rozprawę Oskara Plantiko (*Pommersche Reformationsgeschichte*, Greifswald 1922). Sporo miejsca w tej części pracy zajęła również problematyka obsady personalnej placówek joannickich. Za istotną należy uznać część poświęconą analizie zakonnych normatywów pod kątem ich przydatności dla rozpatrywanego tematu. Z kolei charakteryzując administrację i strukturę wewnętrzną zakonu joannitów, Autor w zasadzie ograniczył się do okresu sięgającego do XIV w. (s. 84-89) Zabrakło nieco informacji na temat zmian zachodzących w tej materii w kolejnych stuleciach aż po początek XVII w. Wynika to jednak w głównej mierze z braku edycji stosownych dokumentów regulujących życie braci zakonu św. Jana w tym okresie (s. 88).

Punktem wyjścia do rozdziału II pod tytułem „Tło architektoniczne” (s. 90-134) było zarysowanie „krajobrazu zamkowego” na terenie pogranicza pomorsko-brandenbursko-meklemburskiego w średniowieczu i w czasach nowożytnych. Zamki joannickie w Brandenburgii, Meklemburgii i na Pomorzu Zachodnim nie powstawały w próżni. Za racjonalne należy uznać włączenie do tej części pracy charakterystyki architektury założeń obronnych zakonu św. Jana przeprowadzoną w oparciu o szeroką znajomość literatury przedmiotu, w tym m.in. dotyczącej ziem niemieckich, czeskich i francuskich (s. 90-111). Autora zarysował następnie tło, w jakim funkcjonowały obiekty joannickie na obszarze baliwatu brandenburskiego (s. 111-125). W pełni uzasadnione jest pogląd o pojawieniu się zamków w rezultacie kolonizacji niemieckiej w XIII w. Autor posiłkuje się w tym miejscu głównie publikacjami z zakresu archeologii. Warto byłoby odwołać się również m. in. do prac B. Kückena o zachodniopomorskich zamkach rycerskich (*Pommersche Burgen*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde” 16 (1902), s. 49-56, 74-78, 88-90, 106-110, 135-138, 153-155, 181-183) czy syntetycznego opracowania R.-G. Werlicha poświęconego rezydencjom Gryfitów w średniowieczu i nowożytności (*Herrschaftszentren und Residenzen der Greifen*, [w:] *Die Herzöge von Pommern: Zeugnisse der Herrschaft des Greifenhauses*, hrsg. von N. Buske, J. Krüger, R.-G. Werlich, Köln 2012, s. 255-310). Niezbędne byłoby również uzupełnienie bibliografii o prace na temat kolonizacji niemieckiej i napływu obcego rycerstwa na Pomorze Zachodnie od XIII w. (m. in. J. M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, wyd. 2, Poznań-Szczecin 2005; K. Guzikowski, *Obce rycerstwo na Pomorzu Zachodnim do początku XIV wieku*, Szczecin 2013). Na s. 111, pisząc o regale grodowym należałoby w większym zakresie wykorzystać

R. Siwiak

wyniki badań znanego i cytowanego przez Autora opracowania W. Podehla (*Burg und Herrschaft in der Mark Brandenburg. Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte unter besonderer Berücksichtigung von Altmark, Neumark und Havelland*, Köln/Wien 1975) oraz artykuł J. Walachowicza (J. Walachowicz, *Przywileje grodowe na brandenburskich ziemiach trans Oderam do roku 1373 roku*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 41 (1983), s. 35-52). Za problematyczne można uznać rozumienie przez Autora określenia dotyczącego tzw. rycerstwa zamkowego (*Schlossgesessene*) - jak można przypuszczać - już dla XIII w. (s. 111). Według E. Sauera należy pod tym określeniem rozumieć na Pomorzu Zachodnim grupę rodów rycerskich, w tym Flemming, Borck, Dewitz, Wedel, von der Osten, Manteuffel i Glasenapp, które „als bevorrechtigter Stand erst seit 1539 anerkannt ist” (E. Sauer, *Der Adel während der Besiedlung Ostpommerns 1250-1350 (der Länder Kolberg, Belgard, Schlawe, Stolp)*, Stettin 1939, s. 184-186, zob. również G. Kratz, *Die pommerschen Schloßgesessenen*, Berlin 1865). Drobnych uzupełnień wymagają również zamieszczone na s. 114 informacje o zamkach w Golczewie i Lipiu. Pierwszy z nich wprawdzie zawdzięczał swoje powstanie rycerstwu, ale od 1304 r. był ośrodkiem biskupim. *Castrum Gultzow* zostało wówczas odkupione przez biskupa kamieńskiego Henryka von Wacholtza od rodów rycerskich Schmeling i Wedelstedt (zob. R. Simiński, *Gülzow (Golczewo)*, [w:] *Residenzstädte im Alten Reich (1300-1800). Ein Handbuch*, hrsg. von G. Fouquet, O. Mörke, M. Müller, W. Paravicini, *Abteilung I: Analytisches Verzeichnis der Residenzstädte und herrschaftlichen Zentralorte. Teil 1: Nordosten*, hg. von H. von Seggern, Ostfildern 2018, s. 215-217). Z kolei zamek w Lipiu, odnotowany po raz pierwszy w źródłach w 1280 r. jako *castrum Tharnhus*, powstał za pontyfikatu biskupa kamieńskiego Hermana von Gleichena (1251-1288/89) i należał do ordynariuszy zachodniopomorskich.

W dalszej części tego rozdziału Autor charakteryzuje „Architekturę baliwatu brandenburskiego” (s. 125-128) oraz zajmuje się terminologią źródłową odnoszącą się do obiektów będących przedmiotem rozprawy (s. 128-134). W zachowanych źródłach odnajdujemy jednak stosunkowo ograniczony zasób pojęć, które byłyby przydatne na potrzeby przeprowadzonej analizy. Nie pozwala to na wyciągnięcie w pełni satysfakcjonujących wniosków. Na s. 132, w odniesieniu do części mieszkalnej krzyżackiego dworu w nowomarchijskim Chomętowie pojawiło się określenie „kemnade”, które Autor zdefiniował w przypisie nr 764, jako: „murowany, ogrzewany budynek mieszkalny o cechach obronnych”. Według słownika języka niemieckiego braci Grimm zakres znaczeniowy terminu „kemnade” jest szeroki i może oznaczać obiekty od „zimmer mit einer caminus”, „heizbares zimmer auf burgen”, „das gewöhnliche wohnhaus gegenüber dem alten haupttheil der burg”,

R. Simiński

„gewölbtes zimmer” po „haus”, „festes haus” i „kleinere burg” (<https://www.dwds.de/wb/dwb/kemenate>, dostęp: 1.04.2022). Pomocne mogłoby się również okazać wykorzystanie w tym fragmencie dolnoniemiecko-łacińskiego tzw. Stralsunder Vokabular, datowanego na XV w. Dla przykładu definiuje on „dwór” („Hofte”) jako obiekt, „dat bewedemet is mit tunnen efte mit hakelwerken efte planken”, którego łacińskim odpowiednikiem była „intercepta curia munita” (R. Damme, *Das Stralsunder Vokabular. Edition und Untersuchung einer mittelniederdeutsch-lateinischen Vokabularhandschrift des 15. Jahrhunderts*, Köln/Wien 1988, s. 242, podaję za: G. Möller, *Mittelalterliche niederadlige Wohnbauten in Vorpommern*, w: *Die bäuerliche Ostsiedlung des Mittelalters in Nordeutschland*, Frankfurt/M. 2005, s. 363, przypis 16). Terminologią zamkową na obszarze Nowej Marchii w XIII-XIV w. zajmował się niegdyś Edward Rymar (E. Rymar, *Zamki rycerskie w obszarze Nowej Marchii w źródłach pisanych z XIII-XIV w.*, w: *Res et fontes. Księga jubileuszowa dr. Eugeniusza Cnotliwego*, red. T. Galiński, E. Wilgocki, Szczecin 2003, s. 95-109).

W najobszerniejszym w pracy rozdziale III, „Analiza rozplanowania przestrzeni w oparciu o źródła pisane i badania archeologiczno-architektoniczne” (s. 135-337), Autor z wielką dbałością o szczegóły charakteryzuje strukturę zamków i dworów oraz przedzamczy i podworców. Stan zachowania źródeł nie pozwala na kompleksowe omówienie zagadnienia w odniesieniu do każdego z interesujących ośrodków. W pierwszej części tego rozdziału w strukturze obiektów joannickich (zamki i dwory) zostały wyodrębnione i omówione pomieszczenia gospodarcze oraz części mieszkalne przeznaczone dla członków konwentów oraz gości i służby, a następnie obiekty służące praktykom religijnym (kaplice i kościoły), refektarze, komnaty dworskie i pomieszczenia infrastruktury gospodarczej (kuchnie, piwnice i strychy pełniące funkcję magazynów na żywność). W końcowej partii tej części rozprawy scharakteryzowano infirmerie, zbrojownie i urządzenia obronne (s. 158-272). W drugiej części rozdziału omówiono natomiast zabudowania przedzamczy i podworców. Zastosowany schemat był przy uwzględnieniu specyfiki analizowanych zabudowań analogiczny jak w przypadku zamków i dworów (s. 272-318). W obydwu częściach Autor starał się ustalić rozplanowanie pomieszczeń w obrębie poszczególnych założeń oraz określić ich wzajemne relacje (ciągi komunikacyjne, stosunek części sakralnych do części świeckich). Końcowa część rozdziału III została poświęcona rekonstrukcji poszczególnych faz budowy i przestrzennemu rozplanowaniu obiektów (s. 319-337). Omawiając wymienione zagadnienia Autor wykazał się wysokim poziomem umiejętności analitycznych. Dobrze panował nad trudnym i nierzadko niejednoznacznym terminologicznie materiałem źródłowym. Udało mu

R. Siwiński

się zbudować logiczny i przemyślany schemat pomieszczeń i zabudowy w poszczególnych obiektach. Poruszanie się po skomplikowanej materii podejmowanych problemów znacznie ułatwiają przeplatające tekst fotografie, plany oraz rekonstrukcje analizowanych struktur.

W części poświęconej pomieszczeniom zajmowanym przez dygnitarzy zakonnych i gości należy zwrócić na jeszcze jeden interesujący aspekt. Według Christiana Gahlbecka książęta meklemburscy od lat 70. XV w. coraz częściej wykorzystywali zamki joannickie jako miejsca postoju dla siebie i dworu (Ch. Gahlbeck, *Die mecklenburgischen Ordenshäuser der Johanniter im Konflikt mit den Herzögen von Mecklenburg im 16. Jahrhundert*, „Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders” 22 (2017), s. 139 nn.). W związku z tą praktyką wydzielano zapewne odrębne pomieszczenie przeznaczone wyłącznie dla władcy, a które np. według inwentarza zamku Mirow sprzed 1540 r. określono jako „herzog Heinrichs gemach”. Znajdowało się ono w obrębie komnat dygnitarzy joannickich (s. 218). Podobny przypadek Autor odnotował w przypadku zamku swobnickiego, w którym w poł. XVI w. znajdowało się pomieszczenie przeznaczone specjalnie dla księcia Filipa I (s. 216). W odniesieniu do władców zachodniopomorskich wiadomo, że np. tzw. „Statuta Capituli et Episcopatus Caminensis” z czasów biskupa kamieńskiego Filipa von Rehberga (1370-1385) nakładały na komtura swobnickiego obowiązek goszczenia na zamku ordynariusza wraz ze służbą przez jeden dzień i jedną noc (*Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.*, bearb. von R. Klempin, Berlin 1859, nr 190, s. 385). Brak opracowanych itinerariów biskupów kamieńskich nie pozwala na stwierdzenie, czy obowiązek ten był rzeczywiście realizowany. Biorąc pod uwagę powyższe informacje, powstaje pytanie, czy wymienione przykłady meklemburski i pomorski mogą świadczyć o tym, że pomieszczenia dygnitarzy zakonnych były przekształcane w okresie nowożytnym na pokoje gościnne dla władców terytorialnych? Równie istotna byłaby odpowiedź na pytanie, czy w związku z tym można przypuszczać, że były to pomieszczenia o wyższym standardzie, które dotąd użytkowali jedynie dostojnicy zakonni stojący na czele poszczególnych konwentów i zamków?

W rozdziale IV „Geneza i funkcja występujących form”, Autor omawia przyczyny różnicowania analizowanej architektury obronnej oraz przedstawia zagadnienie budowy i finansowania tego rodzaju obiektów (s. 338-370). Wobec braku przekazów źródłowych z analizowanego obszaru, niektóre zagadnienia zawarte w tym rozdziale dysertacji zostały omówione w oparciu o dostępną literaturę przedmiotu. Bardzo bliski źródłem jest fragment dysertacji poświęcony chronologii wznoszenia poszczególnych założeń joannickich (s. 357-369). W części „Metoda projektowania” przystępnie przedstawiono skomplikowane problemy

R. Świątek

techniczne związane z planowaniem budownictwa zamkowego (s. 352-357). Niezwykle interesujące są rozważania dotyczące „Znaczenia i funkcji warownych obiektów joannickich” (s. 371-393). W tej części rozprawy Autor stara się rozpatrzyć problem ich położenia i pełnionej roli w kontekście sieci osadniczej, drogowej i granic państwowych. Wykorzystuje w tym celu tzw. metodę widoczności Higuchiego, która przy uwzględnieniu różnych czynników pozwala oszacować zasięg widoczności z wież poszczególnych obiektach. Dochodzi do wniosku, że w tych przypadkach, kiedy jest to możliwe do zbadania (Drahim, Pęczino, Łągów, Swobnica i Słońsk), najważniejsze było „nie strzeżenie; a ukrycie, bezpośrednia obronność w razie bezpośredniego uderzenia”. Analizując problem przeszkód ograniczających pole widzenia pomocne mogą się okazać artykuły Kazimierza Ślaskiego na temat lasów na Pomorzu Zachodnim (K. Ślaski, *Lasy jako czynnik zmienności krajobrazu nadmorskiego*, „Jantar” 7 (1949), s. 74-78; idem, *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, „Przegląd Zachodni” 5-6 (1954), s. 207-263 wraz z mapą).

W dalszej części dysertacji, Autor podejmuje zagadnienie powinności militarnych joannitów baliwatu brandenburskiego wobec władców terytorialnych i udział rycerzy-zakonników w tego rodzaju przedsięwzięciach w XIV-XVI w. (s. 371-393). Na s. 385 i 392 pisze o odnotowanym w dokumencie z ok. 1385 r. obowiązku komandorii swobnickiej do świadczenia dwumiesięcznej służby na rzecz biskupa w sile sześciu zbrojnych kopijników wraz ze sługami i w 24 konie. Należy doprecyzować, że chodzi o zapis opublikowanych w 1859 r. przez Roberta Klempina „Statuta Capituli et Episcopatus Caminensis”, pochodzących z czasów pontyfikatu biskupa kamieńskiego Filipa von Rehberga (1370-1385) (*Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislaufs X.*, bearb. von. R. Klempin, Berlin 1859, nr 190, s. 385: *cum sex lanceatis armatis, validis viris seu hominibus et seruis jllorum et cum xxiiij equis*). W celu poszerzenia interesującej problematyki konieczna byłaby dalsza kwerenda, w tym przede wszystkim przebadanie pokrzyżackich źródeł archiwalnych zgromadzonych w Geheimes Staastarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem. Choć trzeba zaznaczyć, że duży nakład pracy niekoniecznie musi przynieść pożądane owoce. Ciekawym przykładem, który dostarcza informacji na temat roli militarnej pełnionej na pograniczu władztwa Gryfitów szczecińskich z Nową Marchią przez joannitów z terenu księstwa szczecińskiego dostarcza odpis projektu pokoju ziemskiego książąt Kazimierza V i Ottona II z krzyżackim wójtem Nowej Marchii, Sanderem von Machwitzem. Dokument ten został przesłany wielkiemu mistrzowi Michaelowi Kuchmeisterowi wraz z listem Machwitza z 3 VII 1417 r. Joannici (zapewne ze Swobnicy) mieli wystawić trzech zbrojnych i dwóch kuszników do ścigania przestępców na pograniczu zachodniopomorsko-nowomarchijskim.

Z. Ślaski

Kontyngent miał się ponadto składać z sześciu zbrojnych i czterech kuszników delegowanych przez opata klasztoru cysterskiego w Kołbaczu oraz 34 zbrojnych i 15 kuszników wystawionych przez miasta księstwa szczecińskiego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv, nr 2539). Wreszcie analizując inwentarze zamków joannickich pod kątem zgromadzonych w nich zapasów uzbrojenia, Autor dochodzi do wniosku, że było to przydatne przede wszystkim w trakcie oblężeń „uzbrojenie artyleryjskie i ręczna bron palna”. Zagadnienie zostało rozpatrzone w szerokim kontekście przykładów śląskich, brandenburskich, pruskich i polskich. W tym miejscu należałoby przywołać również exempla zachodniopomorskie z czasów panowania księcia Bogusława X (1474/78-1523), a wykorzystane we wspomnianym powyżej artykule M. Wehrmanna.

Z drobnych kwestii dyskusyjnych trzeba podnieść problem odnotowany na s. 388. Jako świadek pomorsko-brandenburskiego traktatu zwanego 26 III 1493 r. w Pyrzycach został wymieniony komtur swobnicki i doktor obojga praw, Bernd Rohr. Autor przypuszcza, że pochodził on z Pomorza Zachodniego, co miałoby świadczyć o poprawie relacji między tamtejszymi joannitami a księciem Bogusławem X. Rohr znalazł się już na liście świadków wystawionego w Szczecinie dokumentu Bogusława X z 12 I 1491 r. Był też rozjemcą w sporze między mieszczanami Szczecina a Dąbia w dniu 31 VII 1493 r. (*Regestenbuch der Urkundensammlung der Stadt Stettin 1243–1856. Auf Grund des Manuskriptes von Karl Otto Grotelfend, vorbereitet von B. Frankiewicz und J. Grzelak. Erster Teil: Regesten, Szczecin 1996, nr 212, 214*). W świetle badań E. Rymara, wynika, że nie pochodził on jednak z Pomorza Zachodniego, ale najpewniej z brandenburskiej rodziny rycerskiej z Freyenstein w Prignitz. Udziałem Rohra była na Pomorzu Zachodnim kariera porównywalna z innym słynnym w owym czasie Brandenburczykiem, Wernerem von der Schulenburgiem. Obydwaj pozostawali na przełomie XV i XVI w. na służbie zarówno księcia Bogusława X, jak i margrabiów brandenburskich (Thomas Kantzow, *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, tłum. K. Gołda, oprac. T. Białycki, E. Rymar, t. 2, Szczecin 2005, s. 73, przypis 197; R. Pawlik, *Kapituła katedralna w Kamieniu Pomorskim na przełomie epok (1498-1549)*, Warszawa-Szczecin 2019, s. 442, 446). Komturowie swobniccy pojawiali się w otoczeniu Gryfitów również wcześniej, czego przykładem Jürgen von Schlabrendorf (31 XII 1486 r. Szczecin), jak i później, np. Gottschalk von Veltheim (23 IV 1535 r., Szczecin i 4 VIII 1540 r., Szczecin) lub Martin von Wedel (12 VI 1560 r., Wolgast i 24 IX 1574 r.). Jürgen von Schlabrendorf i Gottschalk von Veltheim byli zaliczani do grona radców książęcych. Z kolei komtur Swobnicy, doktor Andreas von Blumenthal miał opieczetować porozumienie książąt

R. Janczyński

Barnima IX i Filipa I zawarte z kapitułą kamieńską w sprawie wyboru księcia Jana Fryderyka na biskupa kamieńskiego w dniu 8 IV 1557 r. (*Regestenbuch der Urkundensammlung der Stadt Stettin 1243–1856. Auf Grund des Manuskriptes von Karl Otto Grotefend*, vorbereitet von B. Frankiewicz und J. Grzelak. Erster Teil: Regesten, Szczecin 1996, nr 236, 240, 259, 262, 305).

Rozprawę zamyka obszerne i dogłębne „Podsumowanie” (s. 394-407). W końcowej części pracy znalazły się „Katalog obiektów” (s. 408-449), zawierający opracowane w formie haseł informacje na temat każdego z obiektów będących przedmiotem analizy na kartach dysertacji, „Aneks A. Edycja wybranych niepublikowanych inwentarzy” (s. 450-456), w tym inwentarze zamków w Łagowie z 13 IV 1533 r., Swobnicy z 18 VI 1545 r. i Suchaniu z 1 V 1545 r., „Bibliografia” (s. 457-496), podzielona na „Źródła archiwalne” (29 jednostek archiwalnych), „Źródła kartograficzne i ikonograficzne” (21 pozycji), „Źródła drukowane” (36 pozycji), „Opracowania niepublikowane” (26 pozycji), „Opracowania” (405 pozycji), „Strony internetowe” i „Spis ilustracji” (s. 496-508) wymieniający aż 243 ryciny zamieszczone w tekście rozprawy. Bibliografia zawiera oprócz prac opublikowanych w języku polskim, również w rozprawy w językach angielskim, chorwackim, czeskim, francuskim, niemieckim, niderlandzkim, norweskim, portugalskim i włoskim.

Uwagi szczegółowe:

- w trakcie przygotowywania pracy do druku konieczne będzie wykorzystanie w większym zakresie *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, Version 01/21, (<https://www.woerterbuchnetz.de/DWB>) i *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch* (<https://fwb-online.de/>). Ten ostatni został wprawdzie przywołany na s. 52, przypis 320, ale jest to - jak się zdaje - przypadek jednostkowy,

- m.in. na s. 137, 164, 165, 174, 205, 216, 273 pojawia się termin „dorntze”, tłumaczony jako „sala”, który np. M. Wehrmann rozumie jako „ogrzewalne pomieszczenie” (heizbares Zimmer) (M. Wehrmann, *Aus Inventarien pommerscher Amtshäuser und Schlösser (um 1500)*, „Zeitschrift für Kulturgeschichte” 8/4 (1901), s. 281-286),

- nie ma pełnej jasności jak należałoby rozumieć pojawiające się w rozprawie następujące terminy i sformułowania: „spanbette” (s. 162, przypis 813), „gehause” (s. 170), „apotecken” (s. 171), „ein fertig wassermuelle mit einer glinde” (s. 174), „2 helm uf dem kirchoffe, da mahn wasser in brendt” (s. 180, przypis 912), „priorat” (s. 206-207), „himmelbett” (s. 214), czy „roch” (s. 390),

R. Świątki

- na s. 56 i 223, Autor wzmiankuje na zamku w Słońsku pomieszczenie, które w jednym z inwentarzy określono jako „silber cammer”, co Autor tłumaczy jako „izba srebrna”. Jest to w pełni zgodne z wymową źródła, jednak lepszym tłumaczeniem będzie chyba określenie „komnata sreber”. Na temat tzw. „silber cammer” dostępna jest obfita literatura przedmiotu (m. in. M. Völkel, *Funktion und Organisation der höfischen Silberkammer in der frühen Neuzeit*, [w:] *Silberpolitik als dynastische Strategie. Die Huldigungspräsentation aus der Celler Residenz und der Aufstieg des jüngeren Hauses Braunschweig-Lüneburg*, hrsg. von J. Meiners, J. Otten-Schmieglitz, Celle 2015, s. 13-32).

- na s. 273, Autor wymienia termin „clause”, które w zamieszczonym na tej samej stronie przypisie nr 1303, słusznie powiązał z „klauzurą (pustelnią) przy kaplicy”. Słownik języka niemieckiego braci Grimm podaje następujące znaczenia tego wyrazu: „cella monachi, überhaupt stube, claustrum, kloster” (<https://www.dwds.de/wb/dwb/clause>, dostęp: 1.04.2022),

- wydaje się, że wymieniane np. na s. 202 i 204 nazwy pomieszczeń zamkowych w Swobnicy zawierające - jak się można domyślić - nazwiska braci (np. „Runge khammer”, „Weichendorfs gemach”, „Hans Doberitz kammer”), wskazują na lokatorów zamieszkujących je w momencie sporządzania inwentarzy,

- na s. 206 w analizowanym i przytoczonym tekście źródłowym z 1527 r. mowa jest o jednym bracie, a nie o braciach („in seines brudern gudt”),

- w dokumencie z 2 II 1460 r., w którym ufundowano mszę Rorate w kaplicy poza zamkiem w Słońsku, chodziło zapewne o „dwóch odpowiednich kapłanów albo z naszego zakonu albo świeckich” („duos ydoneos aut nostre religionis aut seculares presbyteros”) (s. 292-293),

- w tekście dysertacji pojawia się pojęcie „Pomorze”, należy uściślić, że chodzi o „Pomorze Zachodnie”,

- wzmiankowany na s. 68 papież Klemens to Klemens V, z kolei wymieniony na s. 214 i 216 książę zachodniopomorski Filip to Filip I, zaś wskazany na s. 387 Otton to książę szczeciński Otton I,

- w pracy pojawiają się nieliczne literówki, np. s. 12, jest: Rzymskiego, s. 20, jest: konsolidowała, s. 20, jest: kierujac, s. 84: jest pratyką,

- czy w latach 1377-1478 istniało księstwo stargardzkie (wzmiankowane od s. 409)?

Recenzowana rozprawa doktorska Pana mgr. Krzysztofa Wrońskiego ma przemyślaną koncepcję, którą Autorowi udało się w pełni zrealizować. Charakteryzuje się również

R. Świątek

klarowną strukturą. Zasluguje na miano interdyscyplinarnej w pełnym znaczeniu tego pojęcia. Autor podjął się opracowania tematu, który wymaga opanowania warsztatu historyka, archeologa i historyka sztuki, jak również biegłości w zakresie specjalistycznych programów komputerowych. Wykazał się znaczącymi umiejętnościami warsztatowymi w odniesieniu zarówno do źródeł pisanych (w tym przede wszystkim analizy i sztuki edytorskiej nowożytnych rękopisów), jak i materiałów kartograficznych i ikonograficznych. Z dużym sukcesem dla interesujących zagadnień potrafił również spożytkować wyniki badań archeologicznych. Język stosowany przez Autora jest klarowny, a pracę czyta się z przyjemnością. Widoczne jest również dążenie Autora do perfekcjonizmu w konstruowaniu aparatu naukowego. Dużym walorem pracy jest ponadto znajomość relikwów badanych obiektów wynikająca z wizji przeprowadzonej przez Autora *in situ*. Rozprawa po niezbędnych poprawkach i uzupełnieniach zasługuje na publikację.

Na podstawie przedstawionych powyżej przesłanek mogę z pełnym przekonaniem stwierdzić, że przedłożona mi do recenzji rozprawa doktorska Pana mgr. Krzysztofa Wrońskiego spełnia wszelkie wymogi przewidziane w art. 13 ust. 1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. „O stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki” (Dz. U. nr 65, poz. 595 z późniejszymi zmianami). Wnoszę o dopuszczenie Pana mgr. Krzysztofa Wrońskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

R. Siniński